

DEĞİŞEN TÜRK DÜNYASINDA W. RADLOFF'UN
"TÜRK DİALEKTLERİ SÖZLÜĞÜ DENEMESİ"
ADLI ESERİNİN ÖNEMİ

Kâzım KÖKTEKİN*

1837-1918 yılları arasında yaşamış olan ünlü Alman Türkologu W. Radloff'un orjinal ve Almanca adıyla "**Versusuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialekte**"¹ sözlüğü Türk lehçelerini karşılaştırmalı olarak ele alan bir eserdir. Bu değerli ve henüz aşılamamış olan eserin bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin kurulmasıyla birlikte önemi bir kat daha artmıştır. W. Radloff'un sözlüğünün içinde bulundurduğu dil, edebiyat, maddi ve manevi kültür malzemeleriyle bir hazine özelliği de vardır. Eserin bu sebepten dolayı da ayrı bir değer taşıdığı söylenebilir.

W. Radloff'un Türkoloji ile ilgili tek eseri elbette bu sözlük değildir. Bunun yanında Almanca adlarıyla: **Proben der Volksliteratur der türkischen Stamme** (1866-1907); **Phonetik der nördlichen Türksprachen** (1882); **Aus Sibirien Lose Blätter aus dem Tagebuch eines reisenden Linguisten** (I-II), 1884); **Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus** (1887); **Kutadku Bilik Facsimile der ulgurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien** (1890); **Das Kutadku Bilik des Yusuf Chass Hadschib aus Balasagun** (I, 1891, II,

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

¹ Wilhelm Radloff, **Versusuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialekte**, Gravenhage, 1960, IV c.

1900-1910) gibi eserleri de vardır. Radloff'un, gerek Türkoloji ve gerekse Türkoloji dışında birçoğu kitap ve makale olmak üzere toplam 149 adet eserinin olduğunu belirtmek gerekir

Türkoloji ve bilhassa Türk dialektleri ile ilgili olduğu için Türk Dialektleri Sözlüğü Denemesi adlı eserini yeniden gündeme getirmek istedik. Bunu yaparken eserin 1960 Gravenhage baskısını ele aldık. Bilindiği gibi bundan önce eser bir, sonra ise birkaç kez basılmıştır. Sözlüğün bu baskısı Omeljan Pritsak'ın Önsöz'üyle başlıyor. (**Mit einem Vorwort von Omeljan Pritsak**) Bu önsöz 23 sayfadır. Daha sonra W. Radloff'un kendi önsözü vardır. Bu kısım iki dille ve biri Almanca diğeri Rusça olmak iki sütun olarak yazılmıştır. 7 sayfa tutan bu kısımdan sonra "**Die buchstaben und ihre Aussprache** (Kullanılan Transkripsiyon Alfabeti)" başlığıyla başka bir bölüm gelmektedir.

БУКВЫ И ИХЪ ВЫГОВОРЪ.

Для обозначенія звуковъ, встречающихся въ
ислѣдованныхъ мною тюркскихъ нарѣчійхъ, и
употреблю слѣдующія буквы:

DIE BUCHSTABEN UND IHRE AUSSPRACHE.

Um die Laute der von mir behandelten Türk-
Dialecte zu bezeichnen, habe ich folgende Buch-
staben angewendet:

Гласныя — Vocale:

А а, о, Ä ä, Ö ö, Е е, Э э, О о, Ө ө, Ө ө, Ы ы, ы, І і, І і, У у, Ү ү, Ү ү, Ү ү.

Согласныя — Consonanten:

К к, К к, Х х, Ъ ъ, Г г, Ғ ғ, Ҕ Ҕ, Җ җ, Һ һ, Ү ү, Ј ј, Ј ј, Ј ј, Њ њ, Р р, Л л, Л л,
Т т, Д д, Ч ч, Ҫ ҫ, Ң ң, Ҥ Ҥ, С с, Э э, Ш ш, Ҝ Ҝ, Ҟ Ҟ, П п, Б б, Ҫ Ҫ, Ф ф, В в,
W w, М м.

Eserde kullanılan transkripsiyon alfabeti

Burada çeşitli özellikleriyle harfler verilmiştir. Önce vokaller (17 adet), sonra konsonantlar (35 adet) sıralanmış ve çeşitli işaretlerle gösterilmiştir. Bu bölümden sonra "**Abkürzungen** Kısaltmalar)" bölümü gelmektedir. Bu kısım da diğer bölümler gibi iki dile

(Almanca, Rusça) ve iki sütun olarak verilmiştir. Kısaltmalar kısmından sonra asıl sözlük başlamaktadır. Bilindiği gibi eser dört büyük ciltten oluşmaktadır. Bu ciltlerin sözlük bölümleri iki sütun halinde yazılmış, her sütuna ayrı ayrı numara verilmiştir. Eserin ilk cildi vokallere ayrılmıştır Buna göre 1. cilt A-Ÿ harflerini içine almakta olup 1914 sütun (957 s.) tutmaktadır. Ayrıca 66 sayfalık indeks bu ciltin sonuna ilave edilmiştir. 2.cilt K-h harflerini içine alıp 1814 sütun (907 s.) ve 64 sayfalık indeks kısmı, 3.cilt J-Ÿ harflerini içine alıp 2304 sütun (1152 s.) ve 98 sayfalık indeks kısmı, 4. cilt I-L harflerinden oluşmakta olup 2230 sütun (1115 s.) ve 107 sayfalık indeksten ibarettir. Toplam olarak 8262 sütun (4131 s.)+ 335 s. indeks kısmı= 4466 s.

Sözlükte Abakan, Azerbaycan, Altay, Baraba, Başkırt, Kırım, Karagas, Kazan, Kırgız, Kara-Kırgız, Kumandı, Koybal, Kuman, Kaçar, Küerik, Kızıl, Lebed, Mişer, Sagay, Şor, Sayan, Tarançı, Tara, Teleüt, Tobol, Tuba, Turalı, Tümen-Tatar, Uygur gibi Türk topluluklarının büyük-küçük şive ve ağızlarına yer verilmiştir. Bunun yanında Osmanlıca, Moğolca, Mançuca, Ermenice gibi dillere de yeri geldikçe değinilmiştir.

Her cildin sonunda o ciltte geçen Osmanlıca, Çağatayca ve Tatarca kelimelerin indeksi alfabetik olarak Arap ve Kiril harfleriyle verilmiştir. Radloff bu kısımda indekse başlamadan yaptığı bir açıklamada şöyle diyor: " Arap harfleriyle yazılmış metinlerin okunmasında **"Türk Şiveleri Sözlüğü Denemesi"** adlı eserin kullanımını kolaylaştırmak için edebî eserlerde farklı yazılımlarla ortaya çıkan Osmanlıca, Çağatayca ve Tatarca sözcüklerin alfabetik indeksini hazırladım".

Alphabetisches Verzeichniss

türkischer mit arabischen Buchstaben geschriebener Wörter.

In den Gebrauch meines „Versuches eines Wörterbuches der Türk-Dialekte“ beim Lesen mit arabischen Buchstaben geschriebener Texte zu erleichtern, habe ich ein alphabetisches Verzeichniss der in demselben aufgenommenen osmanischen, dschagataischen und tatarischen Wörter zusammengestellt, wie sie mit verschiedener Orthographie in den Litteraturwerken auftreten.

اب äb 916—918.	اباغا abaga 622.	ابانوس abanos 623.
ابا äba 620.	اباغه abaga 622.	اباو äbaü 927.
ابادان abadan 624.	اباق abak 621.	اباي abai 621.
ابادانچىلىق abadançilik 625.	اباقا abaka 622.	ابايسىز abaisız 621.
ابادانلىق abadanlık 625.	اباگه abaga 928.	ابايسىزلىق abaisızlık 621.
ابادانلىق abadanlık 625.	اباگو abagü 928.	ابايلامى abailam 621.
اباد äbad 624.	ابال abal 1158.	ابايلى abailı 621.
ابادچىلىق abadçilik 624.	ابالامى abalam 624.	ابايجى abaji 928.
ابادلىق abadlık 624.	ابالاق abalak 624.	ابتراسى abtrası 617.
ابازا abaza 625.	ابالاقى abalacı 620.	ابتراش abtraş 617.
اباش äbäs 930.	ابامى äba 620.	ابتراشىق abtraşık 617.
اباشلا äbäsula 930.	اباندرمى abandır 623.	ابتراق abtraq 617.
اباشله äbäsülä 930.	ابانك abanç 623.	ابتراقلىق abtraqlık 617.
	اباننى abanı 623.	ابتراو abtrau 617.
	ابانوز abanoz 624.	ابتىك äbitik 1569.

Ciltlerin sonunda verilen indeksten bir örnek

W. Radloff'un hayatı ve (özellikle Türkoloji sahasında) eserleri üzerine yapılan çalışmalar da mevcuttur. Ülkemizde yapılan çalışmalar arasında yer alan Ahmet TEMİR'in yayınladığı eserde² Radloff'un söz konusu eserinin **Önsöz**'ü Türkçeye çevrilmiştir. Biz önemli gördüğümüz bazı kısımlarını bu önsöz tercümesinden aynen aşağıya alıyoruz.

² Ahmet TEMİR, **Türkoloji Tarihinde Wilhem Radloff Devri, Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 1991, 191s. + Resimler ve Haritalar.

Radloff çalışmasına nasıl ve şekilde başladığını şöyle açıklıyor:

"1859 yılında esas Altay'daki Türk lehçelerini incelemeye başladığım zaman, ta baştan itibaren yalnız halk edebiyatını kaydetmekle kalmayıp, aynı zamanda imkan nisbetinde genişçe bir sözlük malzemesi meydana getirmeye de çalıştım. Metinleri anlamak için kolayca kullanılabilsin diye, bu sözlüğümü alfabe sırasına göre tertiplemişim. İlk araştırdığım Altay ve Teleüt ağızları, elbette ki bunun temelini teşkil ediyordu..."³

"Kazan'da, elbette Volga ağızlarını incelemek imkanını buldum. Böylece sözlüğümü burada bu ağızlardan, Troyanskiy'nin ve Kayyum Nasiri'nin sözlüklerinden, Altayca gramerden, Vambery'nin Çağatayca araştırmalarından ve Budagov'un sözlüğünden aldığım kelimelerle genişlettim. Kazan'da Karay'ların dilini incelemeye başlayınca, birçok Osmanlıca sözleri de aldım ve bunlara Bianchi ve Zenker'in sözlüklerinden aldıklarımı ilave ettim...."⁴

"...Petersburg'da Uygurca Kutadku Bilik, Kıssa-ı Rabguzî قصص رېغزى", Codex Comanicus ve Çağatay edebiyatının en eski eserleri üzerinde çalışmaya başladım; Kırım ağızı üzerindeki araştırmalarımı sürdürdüm. Litvanya ve Volınya Karaylarının dilini inceledim. Karşılaştığım her yeni sözü fişlere geçiyor, önce lehçelere göre sıralıyor, sonra da sözlüğe alıyordum".⁵

Radloff sözlüğün yayınlanmasına karar vermesini şöyle belirtiyor:

"...Nihayet elimdeki malzemenin neşrine başlamanın bir vazife olduğunu hatırlatan dostlarıma hak verdim. İstenilen mükemmelliğe

³ a.g.e. s.101

⁴ a.g.e. s.102

⁵ a.g.e. s.103

nasılsa ulaşamayacaktı. Böylece sözlüğümü "**Versuch eines Wörterbuches der Türkischen Dialekte- Orit slovarya tyurkskich nareçiy**" adı altında şimdiden yayınlamaya karar verdim. Bu ünvan dahi, sözlüğümün mükemmellik iddiasında bulunmadığını gösterir...".⁶

Eserin dizilişini ve tuttuğu yolu ise şu şekilde anlatmaktadır:

"Sözler, Herr Schiefner'in teklif ettiği şekilde alfabe sırasına göre dizilmiştir. Bunu, en iyi çözüm diye değil (şimdi olsaydı, Rus alfabe sırasını tercih ederdim), dördüncü bir işlemeyi, çok zaman isteyeceğinden göze alamadığım için böyle bıraktım".⁷

"Etimlojik bağlantıyı, türetme için kök+ek, birleşik sözler için kök+kök şeması ile gösterdim. Türlü lehçelerdeki sözler karışık bir hale sokulduğu için, ait olduğu lehçeyi parantez içinde belirttim. Lehçelerin karşılaştırılmasını kolaylaştırmak için, her sözün diğer lehçelerdeki kardeş şekillerine işaret ettim, böylece okuyucu, hiç zorluk çekmeden akraba şekilleri kolayca ayırıp takip edebilecektir..."

"Maddelerin tertip sırası şöyledir: Önce en solda esas söz gelir. Söz fiil ise emir kipinde olup (v) harfi ile belirtilmiştir, sonra [] içinde, alındığı lehçe, sonra da Uygurca, Arapça, İbrani, Ermeni ve Yunan harfleriyle kullanıldığı tarzda transkripsiyonu verilmiştir. Uygurca transkripsiyon Kutadku-Bilik'ten, Arapçalar Osmanlı ve Çağatay yazı dilinden alınmış, Ermenice ve Yunancalar, Osmanlıca konuşan Ermeni ve Rumlara, ünlüsüz İbraniceler KırımKaraylarına, ünlüler Litvanya ve Volunya Karaylarına aittir. Komanca sözler, bazen Codex Comanicus'ta olduğu gibi latin harfleriyle de verilmiştir. Lehçe adından sonra türetme şeması ve diğer lehçe ve kardeş dillerde veya alındığı yabancı dillerde karşılaştırma gelir. Bundan sonra] kapatılır. [

⁶ a.g.e. s.103

⁷ a.g.e. s. 103-104

] içindekiler en sağa kaydırılmıştır. Yine sola kaydırılmış olarak birçok mısıl ve lehçe üzerine kesin bilgilerle Rusça ve Almanca açıklamalar gelir".⁸

"Naklen zikretmeyi kolaylaştırmak maksadıyla, yapraklardaki rakamlar sayfalara göre değil, sütunlara göre sıralanmıştır".⁹

Prof.Dr. Hasan EREN, **Wilhelm Radloff ve Türk Dialektleri Sözlüğü** adlı yazısında ¹⁰ eserin önemini şöyle belirtmektedir:

"Ancak son 60-70 yıl içinde büyük bir gelişmeye tanık olduğumuz Türkoloji alanında Radloff'un **Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte** adlı anıtsal sözlüğünün aşlamadığı açık bir gerçektir".

"Radloff'un sözlüğü Türk diyalektleri alanında çıkan ilk karşılaştırmalı sözlük denemesi değildir. Ondan yirmi yıl önce Ermeni asıllı Rus Türkologu Lazar Budagov, *Sravnitel'nyj slovar turecko-tatarskih nareçij* adlı eserini yayımlamıştı (I, 1869, II, 1871). "Lügat-ı Türki" başlığı altında çıkan bu sözlük birçok bakımdan Radloff'a örnek olmuştur" ¹¹ Pof.Dr. Hasan Eren, bu makalesinde sözlüğün önemini belirttikten sonra sözlükteki birçok tutarsızlığı, eksiklikleri, yanlışlıkları ve özellikle Çağatayca verilerde yapılan hataları örnekleriyle göstermiştir.

Radloff'un 52 yılını verdiği bu sözlük hiç kuşkusuz hâlâ kaynak eser olarak kullanılmaktadır. Türk lehçeleri ile ilgili daha geniş ve kapsamlı başka bir sözlük henüz çıkmamıştır. Türk dünyasının

⁸ a.g.e. s. 104

⁹ a.g.e. s. 104

¹⁰ Prof. Dr. Hasan Eren, *Wilhelm Radloff ve Türk Dialektleri Sözlüğü*, Türk Dili S. 444, Aralık 1988, s. 336-354. (Türk Dili'nin bu sayısı Wilhelm Radloff'a ayrılmıştır).

¹¹ Eren a. g. e. s. 336-337

bugünkü durumu göz önüne alındığında eserin değeri ve önemi bir kat daha artmış bulunmaktadır. Birçok ilmi çalışmalarda sözlük kaynak eser olarak kullanıldığı gibi, bundan sonra da özellikle Türk dialekt ve lehçeleri üzerine yapılacak çalışmalarda daha çok kullanılacağını sanıyoruz.

Eserin daha önce kararı alınmasına rağmen şimdiye kadar Standart Türkiye Türkçesine çevrilememiş olması Türk dünyası için (bilhassa Türkiyede yaşayan araştırmacılar için) bir kayıptır. Ancak geç kalınmış sayılmaz. Bir an önce eser Rusça ve Almancadan başka Standart Türkiye Türkçesine de çevrilirse, sözlükten özellikle Türk dialektleri ile ilgili karşılaştırmalı çalışmalarda daha büyük ölçüde yararlanılmış olacaktır. Radloff'un Türkoloji ile ilgili belki de en önemli çalışması olan bu sözlüğünün Standart Türkiye Türkçesine çevrilmesi, ayrıca Anadolu ve Rumeli ağızlarının önce planlı bir şekilde hazırlanması, derlenmesi sonra da böyle bir sözlüğün hatta böyle bir sözlükten yola çıkarak bir dialekt haritasının ülkemizde de hazırlanması en içten dileğimizdir.

WILHELM RADLOFF

VERSUCH EINES
WÖRTERBUCHES DER
TÜRK-DIALECTE

(ОПЫТЪ СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХЪ НАРЪЧІЙ)

Mit einem Vorwort von
OMELJAN PRITSAK

Erster Band

MOUTON & CO · 1960 · 's-GRAVENHAGE

Eserin cilt kapağı

заставить гнуть, сгибать, сложить — *zusammenbiegen, zusammenlegen lassen.*

äfbäğäč [Leb., von äf-+bäk-+äč] = äčy-ğäš, äy'äš

кольцо, колечко — *der Ring am Finger.*

äfbäš [Schor.] = äfbäğäč.

äfmü [Schor., von äf-+mä]

неводъ, сѣть для ловли рыбы и маленькихъ зверей — *ein Netz, zum Fangen von Fischen und kleinen Thieren.*

äfmüliř [Schor., von äfmü+liř]

сѣт неводомъ, сѣть сѣтью, имѣющій неводъ — *mit einem Netze versehen, ein Netz habend.*

äxlät [Dsch.] = äxlät

сорь, нечистота — *Kehricht, Schmutz (S. S. مزيله . خس و فئانك . سپورنديسى).*

äxlät [Tar.]

сорь, нечистота — *Kehricht, Schmutz; öñiç äxlätı сметенный сорь дома — der im Hause zusammengekehrte Kehricht; öñiç äxlätı öđdi твою домъ грязенъ, неопратенъ, нечистотенъ — dein Haus ist schmutzig, unsauber, nicht gekehrt.*

äxlätliç [Tar.]

сорный, нечистый, нечистотенный — *unrein, unsauber, nicht ausgekehrt.*

ähtijar [Dsch. Krm., = arab. اختيار]

1) старикъ, старый человекъ — *alter Mann, Greis.*

2) сановникъ — *ein hoher Beamter; منينك*

ابشيكيدا صاحب اختيار اول ابدي (Bb. 17,13) онъ служилъ у меня надзирателемъ дворца — *er diente mir als Palastgouverneur;*

خدای بيردى بيك اولكائدين سونكرا

مونينك ابشيك اختيارى قليب بيارب

ابدي لار (Bb. 16,14) послѣ смерти Хуаи-Барди-Бола онъ послалъ его и назначилъ на-

чашинникомъ дворца — *nach dem Tode des Chudai-Bardi-Bog schickte sie ihn und ernannte ihn zum Palastgouverneur.*

äxç [Ad., = arab. اخذ]

кража, воровство — *das Heimlichfortnehmen, Stehlen, der Diebstahl; öökärim öñümniç pul äxç äilädi moı çelovetk ukralı iz moıgo doma denıgı — mein Diener entwendete aus meinem Hause Geld.*

äxçik [Ad.] = äxçik.

äxçizlik [Ad., von äxçik+lik]

обычный — *arm.*

äxmak [Tar., = arab. احمق, vergl. akmak]

глупый, слабоумный, тупой — *thöricht, dumm, blödsinnig, stumpfsinnig.*

äxmaklik [Tar., von äxmak+lik]

глупость, слабоумие, тупость — *Thorheit, Dummheit, Schwachsinnigkeit, Stumpfheit.*

ähli [Osm., = arab. اهل]

1) народъ, люди — *das Volk, die Leute; ähli iclam muğometäse — die Muhammedaner; ähli dñija lımiç zotoı mira — die Bewohner die-*

ser Welt; ähli käf löm, uıotrebliçioçe

oñıumıç i çamıç — Leute, die Opium und Has-

schisch anwenden; ähli xıbrı (خبره), ähli

kıblä eksperı, zıtoım — Experten, Kenner.

2) жена, супруга — *Frau, Gattin; ähli moı*

çena — meine Frau; ähli bür çomıçına —

die Frau überhaupt; ähli-ü aıal çena i do-

maıııe — die Frauen und die Hausleute.

ähtijar [Osm. Ad., اختيار (Krm.), = arab. اختيار]

1) = ähtijar.

2) (A.) право, власть, право выбора — *das Recht, die Gewalt, das Recht zu wählen.*

ähtijarla (v) [Krm., اختيارلق (Osm.), von ähtijar+la]

стареть — *alt werden.*

ähtijarlan (v) | اختيارلق (Osm.), von ähtijarla+u] = ähtijarla.

ähtijarlat (v) | اختيارلق (Osm.), von ähtijarla+ı]

сдѣлать старымъ, долгимъ употреблениемъ испортить — *alt machen, verhäuseln.*